

מוזאונים בראי החברה והחינוך היסטוריה הגות ריאליה

קובץ מחקרים

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
בנושא 'מוזאונים בראי החברה והחינוך'

עורכות
סיגלית רוזמרין ואורה פיקל-צברי

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ז (2017)

עריכת הלשון

אריאל סמואל

חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

תמונות הכריכה

פעילות במועדון הבנים שהפעילו חברי אגודת הסטודנטים הדתיים 'יבנה'

ברובע היהודי בירושלים בשנות הארבעים של המאה ה־20.

התמונה באדיבות מוזאון חצר היישוב הישן.

צילם: יהושע מרקוביץ

מסת"ב: 7-16-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל': 02-6717744; פקס: 02-6738660

וא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	כאן, שם ובכל מקום – מוזאוני השואה הלאומיים בישראל ובארצות הברית והגלובליזציה של הזיכרון	אורית אנגלברג־ברעם
7	מאסון לניצחון – מהפך בהתייחסות חברי בארות יצחק למורשתם	נחום ברוכי
33	פיתוח מוזאון חינוכי אינטראקטיבי לקהילה היהודית בצ'ילה: היבטים אפיסטמולוגיים, פדגוגיים וטכנולוגיים	מרסלו דורפסמן וגבריאל הורנצ'ק
47	בתוך לבי מוזאון: מוזאון להיסטוריה ומורשת מרחב ללמידה מעמיקה	ענת חן
69	המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים – מרכז תרבות	משה עובדיה
95	מוזאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון	ישראל רוזנסון
105	לגעת – לדעת: סיור במוזאון מדע – רק חוויה או גם למידה?	דסי שטיינר ומרים מנדלוביץ
129	חינוך לאהבת המולדת והאדמה: הקמת המוזאונים לחקלאות ולטבע בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי	עודד שי
159	מוזאונים ואתרי הנצחה למפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים עד תש"ח	יוסי שפנייר
191	אסטרטגיית העכביש: חינוך וחזון במוזאונים	שלי שנהב־קלר
221		

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

אורית אנגלברג-ברעם	אוצרת עצמאית בתחומי ההיסטוריה והחברה של עם וארץ ישראל
ד"ר נחום ברוכי	חוקר תולדות הקיבוץ הדתי
ד"ר מרסלו דורפסמן	האוניברסיטה העברית
פרופ' גבריאל הורנצ'ק	האוניברסיטה העברית
ד"ר ענת חן	מכללת אמונה-אפרתה
ד"ר משה עובדיה	המכללה האקדמית עמק יזרעאל
מרים מנדלוביץ	מדריכת מדע וטכנולוגיה, משרד החינוך
פרופ' ישראל רוזנסון	מכללת אפרתה
דסי שטיינר	מכללת אפרתה
ד"ר עודד שי	אוניברסיטת אריאל מכללת בית ברל
ד"ר יוסי שפנייר	מכללת אפרתה
שלי שנהב-קלר	מכללת בית ברל

מוזאונים ואתרי הנצחה למפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים עד תש"ח¹

יוסי שפנייר

מבוא

מפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים מסוף המאה ה־19 ועד להקמת המדינה כלל מגוון סוגי התיישבות: מושבה, מושבים וקיבוצים ממספר זרמים. את ההתיישבות באזור ההר אכלסו עולים ותושבי הארץ שחזון ההתיישבות בהר בער בעצמותיהם, והתיישבו בנקודות מבודדות וקשות למחיה. חוסר הניסיון בהתיישבות בהר וחוסר תמיכת המוסדות המיישבים הקשו מאוד בדרך.² המשותף לכל המתיישבים היה הרצון לרכוש קרקע ולהיאחז במקום כחלק מהשקפה ציונית־ערכית, שתרמה גם לביסוס העורף הכלכלי והביטחוני של ירושלים.

1. העיסוק שלנו במאמר זה במוזאון אולי אינו עונה להגדרה הפורמלית, הממוסדת, שלפיה מוזאון נהנה מהקצבה וממעקב ברשויות שהוא נמצא בהן, ולכן לא יימצאו בדוחות המסכמים של משרד התרבות והספורט (כרמלי ולזר, תשע"ה) כחלק מרשימת המוזאונים בישראל. המוזאון לדידנו הוא מקום כפי שמביאה עירון את הגדרתו של Voris: "מקום שבו אנשים אוספים ומציגים קטעים של עברם, עולמם, חלומותיהם ותפיסת חייהם. המוזאון מייצג את מחויבות האנשים לגלות ולזכור מי הם, מאין באו ומהו טבע עולמם. המוזאון מעניק משמעות לחייהם והזדמנות להבהיר את עולם ערכיהם והתכונותם לעתיד" (עירון, תשנ"ד, עמ' 11). האתרים המוזכרים במאמר זה הם מוזאונים שבחלקם גם משמשים אתרי הנצחה וזיכרון, ונדרש הדיון החשוב – שלא נעסוק בו כאן – בשאלה 'איך אנחנו זוכרים?' (עזריהו, תשס"ו), שהוא בסיס חשוב להסתכלות על האתרים שנציין כאן. במאמר זה נשתמש במונח 'מוזאון' ו'אתר הנצחה' בלא קביעת גבולות ברורים ביניהם, ובהדגשת המקום שאפשר ללמוד בו מתוך חוויה, התנסות והסתכלות בשטח על האזור הנידון, כדי להשאיר למסייר חוויית לימוד היסטורי על ההתיישבות סביבות ירושלים עד תש"ח. אני מבקש להודות לחברים שעזרו לידי בגיבוש רשימה זו כדי לקבל תמונה מהימנה של המוזאונים המנציחים את ההתיישבות סביב ירושלים: יוחנן בן יעקב, רותי דנון, פרופ' ישראל רוזנסון, אסתר רפפורט, רותי פסח-ארבל, תמר לוי וחנה קליין.

2. על כך ראו רוזנסון ושפנייר, תשע"ה.

ההתיישבות מצפון לירושלים כללה את עטרות ואת הכפר העברי נווה יעקב; ממזרח לעיר ישבו בית הערבה ומפעלי ים המלח; בדרום – קיבוץ רמת רחל וארבעת יישובי גוש עציון, ובמערב – מוצא, קריית ענבים, מעלה החמישה ונווה אילן.³ להלן נרחיב מעט בתיאור ההתיישבות בסביבת ירושלים.

מאמר זה בא לבחון את הנצחת מפעל התיישבותי זה באמצעים מוזאליים במשמעות הרחבה של המושג – בשטח הפתוח ובמבנה סגור. במסגרת הנצחת מורשת ההתיישבות באזור הוקמו במשך השנים מוזאונים הכוללים מיצגים ומוצגים הסדורים במבנה מנצית, ואתרי זיכרון שבהם שלטי הסבר יחידים או תמונות מספר להנצחת ההתיישבות שהייתה במקום.⁴

מוזאונים המנציחים את ההתיישבות ופועלה נפוצים בארץ במקומות רבים. מאחר שהיריעה תקצר מלהזכיר את כולם נסתפק בכמה דוגמאות מייצגות: המוזאון בחניתה, השם דגש על ימי חומה ומגדל, כמו גם אלה שבניר דוד ובנגבה; המוזאון המנציח את ההתיישבות בגשר הישנה, את ימי ראשית המדינה ביד מרדכי, את ההתיישבות החלוצית בנגב במוזאון ברביבים, ואת בארות יצחק הישנה בעלומים.⁵

בדומה לדוגמאות שהזכרנו יש גם מוזאונים המנציחים את ההתיישבות סביב ירושלים. מדובר במוזאונים ובאתרים, לעתים ממש באתר שהיה קיים בו היישוב בעבר, ולעתים הוקם המוזאון באתר חלופי, בהתאם למקום ההתיישבות (לעתים החדש) של המנציחים (להלן).

במוזאונים שנציג נבחן את דרכי ההנצחה ואת ההיבטים החינוכיים-ערכיים שאפשר להפיק מהם:

1. המוזאון לתולדות ההתיישבות מצפון לירושלים – עטרות ונווה יעקב – בגבעת התחמושת;

3. לא כללנו בסקירתנו את המושבה הר טוב, שהיא מחוץ לתחום הגאוגרפי של הסקירה המובאת בזאת. על המוזאון בהר טוב ראו בן בסט, 2008, עמ' 315-316.

4. על החינוך המוזאלי יש ספרות מקיפה ורבה. נציין את שני לקטי מאמרים בעברית של גובר, 1993, וכן את עירון, תשנ"ד.

5. למוזאונים בישראל ראו ענבר ושילר, 1995; וכן בממד הדיגיטלי: www.ilmuseums.com/hebrew.asp.

2. אתר הנצחה במושב בני עטרות;
3. מוזאון בגן הזיכרון בפסגת זאב;
4. בית העדות ואתר ההנצחה הממוקם בשרידי המנזר הגרמני בקיבוץ כפר עציון;
5. תולדות קריית ענבים ומעלה החמישה במוזאון קטן בכניסה לארכיון בקריית ענבים;
6. ההתיישבות במוצא – נציג את המוזאון בבית ילן, המצוי בסמיכות לבית הכנסת הישן ב'סיבוב מוצא', בדרך לירושלים;
7. אתר היישוב נווה אילן הישנה, בסמוך למושב נווה אילן.

רקע – מצב ההתיישבות באזור עד תש"ח

כאמור לעיל, ההתיישבות באזור זה הייתה קשה ביותר ודרשה התמודדות עם תנאי ההר הקשים, שגם הגורמים המיישבים (הכשרת היישוב וקק"ל) לא ראו בהם פוטנציאל של ממש. ההתיישבות בסביבות ירושלים התרחשה במשך פרק זמן ארוך, בשלבים, ונבחן בקצרה את שלבי ההתיישבות ומאפייניהם. נתמקד ברקע החשוב להבנת טיב המוזאונים ולתפוצתם.

- א. **עד ראשית ימי המנדט** – בתקופה זו כללה ההתיישבות היהודית סביב ירושלים את מוצא (1894), את דילב – שממנה התפתחה קריית ענבים (1912) ואת קלנדיה (1912) – שממנה התפתח המושב עטרות.
- ב. **בימי המנדט** – בתקופה זו נוסדו באזור קיבוצים ומושבים: המושבים: עטרות (1919), נווה יעקב (1924), מגדל עדר (1927), והקיבוצים: רמת רחל (1926), מעלה החמישה (1938), בית הערבה (1939), כפר עציון (1943), עין צורים, רבדים, משואות יצחק (1947) ונווה אילן (1946).

ערב מלחמת העצמאות התקיימו אפוא באזור 12 יישובים, ומהם תשעה קיבוצים (קריית ענבים, מעלה החמישה, בית הערבה, רמת רחל, ארבעת קיבוצי הגוש, נווה אילן) ושלושה מושבים (מוצא, עטרות, נווה יעקב). נציג חלוקות מספר של יישובים אלו לקבוצות על פי כמה מאפיינים:

1. חלוקה אזורית

מצפון לירושלים – שני מושבים;

ממזרח לירושלים – קיבוץ אחד;

מדרום לירושלים – חמישה קיבוצים;

ממערב לירושלים – שלושה קיבוצים ומושבה.

2. חלוקה מגזרית

מצפון לירושלים – איגוד המושבים (עטרות), המזרחי הצעיר (נווה יעקב);

ממזרח לירושלים – הקיבוץ המאוחד (בית הערבה);

מדרום לירושלים – הקיבוץ המאוחד (רמת רחל), הקיבוץ הדתי (כפר עציון, משואות יצחק, עין צורים), השומר הצעיר (רבדים);

ממערב לירושלים – הקיבוץ המאוחד (קריית ענבים, מעלה החמישה).

3. כמות אוכלוסין

א. בגוש הצפוני – 350 נפשות לערך;

ב. בגוש המזרחי – 300 נפשות לערך;

ג. בגוש הדרומי – 450 נפשות לערך (ועוד רמת רחל);

ד. בגוש המערבי – 300 נפשות לערך.

סך כל התושבים ביישובים סביב ירושלים בתש"ח – 1,500 תושבים לערך.

4. סיום ההתיישבות באזור והפינוי במלחמת העצמאות

א. באזור הצפוני – עטרות ונווה יעקב – התקבלה פקודת פינוי בעטרות ביום שישי, ה' באייר תש"ח, והפינוי ארך עד ח' באייר (17.5.1948). היישוב בנווה יעקב התפנה על תושבי המקום ותושבי עטרות בצעידה רגלית לעבר הר הצופים.

- ב. האזור המזרחי – בית הערבה – פונה בי"א באייר תש"ח (20.5.1948).
- ג. האזור הדרומי – כפר עציון – הגוש נפל לאחר ימי לחימה ארוכים בד' באייר תש"ח (13.5.1948); שורדי הקרב האחרון נשבו.

5. תוצאות המלחמה

- א. בגוש הצפוני – 41 חללים, פינוי והרס שני היישובים.
- ב. בגוש המזרחי – שמונה חללים; בית הערבה וכן מפעל האשלג נהרסו עד ליסוד.
- ג. בגוש הדרומי – חללי הגוש – 240 הרוגים ופינוי ארבעת הקיבוצים.
- ד. בגוש המערבי – היישובים בגוש המערבי ממשיכים להתקיים, והקו הירוק עובר בסמיכות ליישובים עצמם.
- כאמור, אפיונים אלו חשובים כרקע להבנת תופעת ההנצחה של היישובים הנדונים, הבאים לידי ביטוי בין השאר במוזאונים.

מוזאונים ואתרי הנצחה להתיישבות סביב ירושלים

למפעל ההתיישבות סביב ירושלים עד תש"ח יש ביטוי מגוון הנושא עצמת הנצחה משתנה. בהתאם ליזמות ההנצחה נסקור מצפון עם כיוון השעון (מזרח, דרום, ומערב) את האתרים שיש בהם מוזאונים ואתרי הנצחה ליישובים, בהדגשת הנושאים העיקריים המוצגים בהם. גם כאן נחזור ונדגיש את היחס והזיקה שבין אתרי ההנצחה ובין המוזאונים.

1. **עטרות ונווה יעקב** – במבנה הטרמינל שבשדה התעופה עטרות היה מוזאון קטן שתיעד את קורות ההתיישבות בעטרות. היה אפשר לראות בו תמונות וטקסט קצר מהתפתחות היישוב על שלביו בשנים 1919-1948. ייחודו היה ששכן במקום הפיזי שהיה בו המושב. בעקבות האינתיפאדה בשנות ה־80 של המאה ה־20 הפסיק השדה לפעול, ועמו נסגר גם המוזאון המצומצם, שהיה ממוקם במבנה שהיה אפשר לראות בו תמונות ושלטי הסבר על תולדות ההתיישבות במקום. בעקבות סגירת השדה נפתח אתר הנצחה חלופי בצמוד לאתר ההנצחה המרכזי בגבעת התחמושת במלאות 60 שנה למדינת ישראל, בשנת תשס"ח. התערוכה במוזאון, המוצגת בעיצוב שונה מזה

שהיה בשדה התעופה, מציגה את תולדות המקום בשישה שלטים, וכל שלט מפרט פרק היסטורי של היישוב. בסמוך תלויה רשימת הנופלים לאורך שנות היישוב עד תש"ח. המבקרים יכולים לחזור בסרט קצר המספר על תולדות היישובים ועל סופם במלחמת העצמאות (תמונה 1).

תמונה 1: מוזאון ההנצחה להתיישבות מצפון לירושלים בגבעת התחמושת

נוסף על אתר גבעת התחמושת יש בפסגת זאב צפון (במקביל לרחוב שמחה הולצברג) מוזאון פתוח המנציח את ההתיישבות בצפון ירושלים. למעשה זהו גן, שנחנך בשנת תשס"ג (2002), ובו כמה שלטי הסבר שבהם טקסט קצר, תמונות ומפות של האזור, המציגים את קורות ההתיישבות במקום. הגן ממוקם במקום ששכן בו המושב הכפר העברי נווה יעקב, הצופה לעבר עטרות⁶ (תמונה 2).

6. את המוזאון הקטן בשדה התעופה ובאתר גבעת התחמושת, הממלא את מקומו של זה שבעטרות, יזמה והפעילה העמותה למורשת עטרות בראשות רותי דנון, בת עטרות. על מפעלי ההנצחה המוזאליים באזור ראו שפנייר, תשס"ח; שפנייר, תשס"ט, עמ' 214-219; שילר, תש"ע, עמ' 33.

תמונה 2: גן הגבורה, מוזאון הנצחה בשטח הפתוח להתיישבות מצפון לירושלים

במושב בני עטרות, הנמצא בשפלה, שאליו עברו כ־35 משפחות מתוך ה־47 שהתגוררו בעטרות, יש גן זיכרון קטן שחוקקים בו שמות הנופלים בעטרות⁷ (תמונה 3). נוסף עליו יש במושב מוזאון קטן – למעשה חדר הנצחה – ובו לוח הנצחה לכל אחד מהנופלים, שבו מידע על כל נופל וזרכו במושב. משלטי ההסבר אפשר לקבל מידע על הווי

7. על גן הנצחה במושב בני עטרות ראו אנדרטאות תש"ח, עמ' 98.

החיים בעטרות.⁸ בחדר ההנצחה מופקד הטס, שהיה חלק מ'אות הקוממיות' שקיבל המושב כהוקרה על עמידתו במאבק במלחמת העצמאות.⁹

תמונה 3: גן זיכרון במושב בני עטרות

2. **בית הערבה** – מהמקום שהיה ממוקם בו בעבר קיבוץ בית הערבה ומפעל האשלג לא שרד דבר; מקום הקיבוץ נמצא מעבר לגדר הביטחון ואי אפשר להגיע אליו.¹⁰ באזור צפון ים המלח קיים כיום קיבוץ ששמו בית הערבה, המזכיר את היישוב הקדום, אולם לבד מדמיון השם אין לו שום קשר לקיבוץ שהיה ולמיקומו עד תש"ח. במיקום החדש של הקיבוץ, שעלה לקרקע בשנת 2000, יש מעט הנצחה הקשורה לבית הערבה הישנה. לפי בדיקתי, לתושבים כיום יש מודעות לסיפור ההתיישבות בראשית המאה ה־20, ורצון לשמר את שהיה. מובילת התייעוד וההנצחה כיום היא שרה רפפורט, חברת הקיבוץ.¹¹ במבואה שבכניסה למשרדים בקיבוץ בית הערבה

8. למוזאון עטרות ולחדר ההנצחה שם אין תקנון ורצינונל מיוחדים. את הגן וחדר ההנצחה מפעילה העמותה למורשת עטרות.

9. לדרכו של 'אות הקוממיות' שהמושב קיבל באיחור, כמו גם נווה יעקב ויישובי הגוש, ראו חרובי, תשע"ד.

10. על בית הערבה ומפעל האשלג שהיו במקום עד מלחמת העצמאות ראו גלעדי, תשנ"ח, עמ' 105-112; גלעדי, תש"ן; קורן, תש"ן; לנגצקי, תשס"ו.

11. רפפורט, תשע"ד.

של היום יש שלטים עם תמונות המנציחים את עבר הקיבוץ, ומידע מינימלי על קורות המקום לאורך השנים בציון הקשיים שהיו בשנים הראשונות להקמתו, עד שהפך לגן פורח במדבר (תמונה 4). בשלט אחד כתוב על העגבניות המשובחות שגידלו במקום ונדעו לשבח בשוקי ירושלים, שכה ציפו להן. בשלט אחר כתוב על חמשת הנופלים במקום, שקבריהם הם השריד היחיד לקיבוץ שהיה ואינו.

תמונה 4: הנצחה בקיבוץ בית הערבה כיום

נוסף על השלטים במבואה למזכירות יש כמה שלטי עץ בשטח שמפנים אליהם שלטי הכוון מהכביש, המזכירים את מפעל האשלג שפעל במקום. השלטים מוצבים בשטח הפתוח באתרים שהיו בהם המפעל ובתי הפועלים, הסמוכים כיום לצומת המכונה צומת קלי"ה (תמונה 4א).

תמונה 4א: שלט הנצחה למפעל האשלג ועובדיו המצוי בשטח הפתוח

3. **כפר עציין** – בכפר עציין יש הנצחה משמעותית ביותר לכל קורות הגוש לאורך הדורות, בהדגשת חמש השנים שלפני תש"ח.¹² ההנצחה נעשית בשלטים במרחב הפתוח (תמונה 5), המציינים את תולדות הקיבוץ וההתיישבות בגוש ובשלטי הסבר לאתרים במשק שהם שרידי הקיבוץ בעבר (בור מים, בית המגורים היחיד ששרד, המנזר הגרמני) (תמונה 6).

12. על כפר עציין וקורותיה ספרות רבת היקף שהיא חלק מתודעת ההנצחה הקיימת במקום. נציין שלושה מקורות בסיסים וחוברים לתולדות המקום: קנוהל, תשס"ט; בן יעקב, תשמ"ג; נאור, תשמ"ו.

תמונה 5: שלט הנצחה להתיישבות במוזאון הפתוח בכפר עציון

תמונה 6: שלט הנצחה לבית היחיד ששרד בכפר עציון לאחר מלחמת תש"ח

מבנה הנצחה המרכזי הוא המוזאון המציג את קורות המאבק על גוש עציון; החל בניסיונות ההתיישבות ובשלבי המערכה, המובאים בסדר כרונולוגי עד לפיולה. המוזאון חודש בשנים האחרונות והוכנסו בו אמצעים אורקוליים וסרטים הממחישים למסייר במקום כיום את הוויי החיים בעבר. יש גם כמה מוצגים (סמלים מספר אותות) מהימים ההם. בסמוך למוזאון הוקם בית עדות, הממוקם במנזר הגרמני,

ושם מוקרן חיזיון אור קולי, מעל הבור שנהרגו בו אחרוני מגני כפר עציון (תמונה 7). בית העדות משמש גם מקום שנשמר בו 'אות הקוממיות' שקיבל הקיבוץ כהוקרה על מאבקו במלחמת העצמאות.

תמונה 7: שלט הכניסה לבית העדות בכפר עציון

אנשי המוזאון ניסחו חזון לדרכו החינוכית (ראו נספח א). בתקופה זו (שנת תשע"ז) נחנך אגף חדש במוזיאון המשלב חיזיון אור-קולי מרגש. החיזיון מוקרן בשני אולמות ומעבר ביניהם ובמרכזם הבונקר שבו נפלו בקרב אחרוני המגינים בכפר עציון. בחיזיון מוצגות דמויות שהגיעו לגוש עציון מאירופה, חלקן פליטי שואה שביקשו להתחיל חיים חדשים במקום. החיזיון מבוסס על סדרת מכתבים שכתב אחד ממגיני הגוש, ומשקף את התהליך שעבר הגוש מיסוד המשק, דרך המלחמה עליו שסופה חורבן והרס, ועד החזרה אליו לאחר מלחמת ששת הימים ובנייתו מחדש. גם הארכיון צמוד לבית העדות, ובו תעודות ומסמכים רבים על תולדות ההתיישבות בגוש, וגם הוא כמובן חלק מההנצחה במקום, שמרכזים בני גוש עציון.¹³

13. על המוזאון בגוש עציון ראו: ענבר ושילר, 1995, עמ' 88-89; שילר, תש"ע, עמ' 34. וכן באתר מרכז המבקרים להנחלת מורשת גוש עציון. למוזאון ולארכיון ולמכלול ההנצחה, אתר נגיש ונוח: www.etzion-bloc.org.il.

תמונה 7א: דפדפת הסבר לחיזיון האור-קולי בכפר עציון

במסגרת אתרי הנצחה המוזאליית בכפר עציון צריך לציין גם את 'אתר העץ' בסמוך למשרדי המועצה המקומית גוש עציון, שבהם סיפור ארבעת הקיבוצים - לכל אחד מהם יוחד שלט הסבר סביב האלון הבודד.¹⁴

כחלק מהנצחת מורשת גוש עציון, בני הקיבוץ מהעבר ובהווה משקיעים רבות בהנצחה ובזיכרון, והמפעלים המשמעותיים הפזורים במשק הם עדות חיה לכך.

4. **רמת רחל** - כאתר התיישבות חשוב מדרום לירושלים יש לקיבוץ רמת רחל היסטוריה מעניינת וחשובה - כחומת מגן לעיר מדרום. הקיבוץ עבר מאבקים קשים לאורך השנים שלפני הקמת המדינה וזכה להנצחה מצומצמת למדי. באולם הכניסה למלון של הקיבוץ כמה שלטים המספרים את תולדות המקום ונקודת מבט לעבר הסליק ברצפה באולם הכניסה (תמונה 8).

14. על האתר ראו אנדרטאות תש"ח, תשס"ט, עמ' 17; נאור ורגב, תש"ע, עמ' 38-40. על העץ הבודד כסמל השיבה לגוש עציון ראו: פסטרנק'גודמן, 2014.

תמונה 8: רמת רחל – הנצחה בכניסה למלון בקיבוץ

5. **בית ילין (מוצא)** – אתר בית יהושע ושרח ילין שוקם, שומר ונפתח במהלך שנת תשס"ט (2009) תחת הנהלת המועצה לשימור אתרי התיישבות¹⁵ (תמונה 9). מטרת בית ילין להדגים את סיפורה המרתק של המושבה מוצא בראשיתה, את סיפורי מתיישביה הראשונים ואת דמויות בני משפחת ילין לדורותיהם.¹⁶ למפעילי האתר המשוקם יש חזון ורציונל שעל פיו המקום מתפתח (ראו נספח ב). צוות ההדרכה במקום פיתח חומרי עזר למבקרים המותאמים למגוון גילים (תמונה 10). יש באתר חדר הרצאות קטן עם כמה שלטים שכתובות בהם תולדות המקום, וכן סרט קצר המדגים הדגמה סיפורית את שעבר המקום לאורך השנים. יש באתר פעילות חינוכית הקשורה להתיישבות ולמתיישבים במוצא בראשית דרכה, פעילות שנעשית סביב המבנים העוברים שיפוצים בשנים האחרונות. הפעילות בבית ילין היא חלק מפעילות בפארק סובב ירושלים שהאתר משתלב בו לאורך נחל שורק.

15. פסח ארבל, תשע"ז.

16. על המושבה ועל דרכיה ספרות מחקרית ופופולרית רבה. ראו ברזזה וברזזה, 1994; ילין, 1972; אהרנסון, תשס"ד. על האתר עצמו כאתר שימור ראו נאור ורגב, תש"ע, עמ' 34-35.

תמונה 9: המוזאון של בית ילין במוצא

תמונה 10: חברת פעילות לנוער במוזאון בית ילין (באדיבות המועצה לשימור אתרים)

6. **קריית ענבים ומעלה החמישה** – בשני הקיבוצים אין מוזאון או חדר המנציח את ההתיישבות במקום ואת תולדותיו.¹⁷ יש מעין הנצחה בשטח הפתוח בעמדת בית פפרמן, וכן בעמדות הפונות לעבר גבעת הרדאר ובמוצב הסנטוריום, שהיו חלק ממערך ההגנה במקום בזמן מלחמת העצמאות ועד למלחמת ששת הימים¹⁸ (תמונה 11). בזמן האחרון (תשע"ה) שילטה המועצה לשימור אתרים מקצת המבנים ההיסטוריים בקיבוץ קריית ענבים [רפת, בית תינוקות, חדר האוכל, בית הנוער הגרמני, גן צילה (הבת הבכורה של הקיבוץ), שני בתי מגורים ראשונים ועוד].¹⁹ לשני הקיבוצים יש ארכיונים הפתוחים לקהל הרחב. בכניסה לארכיון קריית ענבים יש תצוגת תמונות המציגה את תולדות הקיבוץ ואת מגוון ענפיו: הנטיעות הראשונות, הלול, הרפת²⁰ והבתים הראשונים (תמונה 12). ליד מבנים היסטוריים מוצב שלט של המועצה לשימור אתרים המציינת את חשיבות המבנים, כמו הרפת הראשונה.

תמונה 11: עמדת הצבי, אתר הנצחה בנוף הפתוח למורשת קריית ענבים

17. לתמונה על הקיבוצים ודרכם ראו אופז, תשס"ב; בן חיים, תשנ"ו.

18. על מוצב 'גבעת הרדאר' ועל העמדות סביב כמכלול הנצחה ראו רוזנסון ושפנייר, תשע"ה, עמ' 131-132.

19. אני מודה לאיציק שווקי, מנהל מחוז ירושלים של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, על העדכונים החשובים בהתפתחות המוזאולית של קריית ענבים. ב-2011 ערכו המועצה האזורית מטה יהודה והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל סקר לאיתור מבנים חשובים בקיבוץ, ובעקבותיהם נערך השילוט הנוכח. ראו שפירא, 2011.

20. על מבנה הרפת הראשונה כאתר הנצחה בשטח הקיבוץ ראו נאור ורגב, תש"ע, עמ' 37.

תמונה 12: תמונה מראשית הדרך בכניסה לארכיון בקיבוץ קריית ענבים

7. **נווה אילן** – לנווה אילן, או בשמו האחר 'קיבוץ משלט', יש היסטוריה קצרה של כשנתיים, מאוקטובר 1946 עד ימי תש"ח; נקודה קטנה על גבעה הסמוכה לכניסה ליישוב נווה אילן של היום. במקום שרידי מבנים יחידים וכמה עמדות, ושילוט הסבר על המקום. בית האבן שהיה במקום ('חירבת' אל הוואי) ושופץ היה בית אפנדי תורכי מהמאה ה-19, ושימש חדר אוכל, מטבח ומרפאה למתיישבים הראשונים²¹ (תמונה 13).

תמונה 13: נווה אילן, קיבוץ משלט: אתר הנצחה

21. לרקע בסיסי על המקום ראו שם, עמ' 36, וכן באתר המועצה לשימור אתרים: <http://www.shimur.org>. באתר נווה אילן. תודות לאיציק שווקי מהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, שעדכן בפרטים בנוגע לתכניות הפיתוח במקום. בשנת 2008 פורסמה תכנית ראשונית לשיקום האתר ולשילובו כאתר הנצחה בדרך לירושלים (בן יוסף ורפפורט, 2008).

תמונת מצב: ההנצחה המוזאלית – יוזמיה ומפעיליה

בכל מוזאון ואתר הנצחה הרצון הבסיסי הוא לספר את סיפור ההתיישבות ואת קורות האזור, בבחינת 'למען יזכרו הדורות הבאים את שהתרחש באזור בעבר'. ההנצחה צומחת לרוב מיזמה שיש לה קשר אישי למקום (יוחנן בן יעקב – בן כפר עציון; רותי דנון – בת המושב עטרות), שילדי היישובים שהיו במקום בצעירותם עד תש"ח הרגישו מחויבות לחזור ולבנות מוזאונים ואתרי ההנצחה להזכיר את יושבי המקום בעבר. סוג אחר של יזמה בא מתושבים המתגוררים כיום במקום ואינם רואים את הצד הערכי-חינוכי שבשימור מתוך נגיעה היסטורית כבני המקום לשעבר אלא כתושבי המקום כיום, המרגישים קשר עמוק למה שהתרחש באזור בעבר (שרה רפפורט בבית הערבה, חנה קליין בארכיון קריית ענבים).

אין ספק שהמפעל המשמעותי ביותר באזור הוא הקיים בכפר עציון, שהוא חלק ממפעל זיכרון רחב הכולל מוזאון הנצחה (ונוסף עליו ארכיון, בית ספר שדה, צעדה, פרסומים, מרכז מבקרים). בשונה מיתר האתרים שנסקרו כאן, במקרה של כפר עציון יש עמותה העומדת בראש הפעלת המוזאון ומגוון אתרי ההנצחה.²² בעטרות דגם ההנצחה דומה – חדר הנצחה המלווה בעמותה (למורשת עטרות) המקיימת פעילות הסברתית סביב. בבית ילין במוצא היזמה היא של המועצה לשימור אתרים המפעילה את המקום עם מרכז הדרכה קטן. בשאר היישובים אין מבני הנצחה מעבר לארכיון (מעלה החמישה, קריית ענבים).

סיכום

בפתיחה לדיון המסכם נציין את המאפיינים העיקריים של המוזאונים ואתרי ההנצחה:

1. ההנצחה היא במקום היישוב והתרחשות האירועים או בסמיכות רבה למקום, אם אין נגישות לאתר עצמו (בית הערבה).
2. בדרך כלל יש 'משוגע לדבר', המרכז את הפעילות ומפרסם את מועדי הזיכרון הרלוונטיים.

22. דרכי העמותה החלו בוועד שנקרא 'הוועד למען שיקום שרידי כפר עציון', שהחל לפעול מיד לאחר מלחמת העצמאות והיו פעילים בו חברים מהקיבוץ שחרב. הוועד עבר גלגולים רבים וראה את הנצחת גוש עציון במפעלים מגוונים, שאחד מהם הוא המוזאון הקיים כיום.

3. בדרך כלל יש רציונל המשקף את כיוון העשייה שמנחה את יוזם ההנצחה ומובילה.
4. יש גוף תומך: עמותה או גוף ממלכתי כמו המועצה לשימור אתרים, המשמשים עורף כלכלי וביצועי.
5. יש יום שיא – בדרך כלל יום נפילת היישוב – המשמש ציר חשוב לפרסומים לפני היום ועוגן להתארגנות לקראת הפעילות סביבו.

ההתיישבות סביב ירושלים בראשית המאה ה־20 הייתה מצומצמת בהיקפה, צמצום שנבע מיחס הגורמים המיישבים ומראייתם את ההתיישבות כבלתי אפשרית מבחינה פיזית ורעיונית.²³ לכן סבלה ההתיישבות קשיים מרובים וצמחה באטיות רבה, ובחלקה גם נעזבה לפרקי זמן קצרים – כשנשקפה סכנה ניכרת למתיישבים במקום במלחמת העולם הראשונה ובשנות המאורעות (1926-1929). בסופו של דבר לאחר קשיים מרובים צמחו יישובים, שבהתחשב בנתונים היו מרשימים בהחלט וקבעו עובדות חשובות בשטח. בהתקרב ימי הקמת המדינה נתגלתה חשיבות היישובים הללו כעורף כלכלי וביטחוני לירושלים. רוב היישובים הקטנים, חסרי ההגנה מול ההמון המשולהב והלגיון הירדני, נכבשו ונעזבו במהלך המלחמה ונהרסו עד ליסוד במהלך חודש מאי 1948, מלבד היישובים ממערב לעיר, שעברו להיות יישובי חזית קרובים לגבול.

להוציא כפר עציון, אף יישוב מאלו שנעזבו וחרבו לא חזר להשתקם, כפי שהיה לאחר החזרה למקום אחרי מלחמת ששת הימים. שרידי כפר עציון הם היחידים שבנו להם מערכת זיכרון מרשימה, כפי שאפשר לראות, הבאה לידי ביטוי בדברי ילדי המקום בתש"ח.²⁴

23. על היחס להתיישבות בהר וליישובים סביב ירושלים בפרט ראו רוזנסון ושפנייר, 2015.

24. על כך ראו למשל בספרה של עמיה ליבליך, ילדי גוש עציון (ליבליך, תשס"ז), וכן זו הייתה דרכו של חנן פורת, שהיה אחד היוזמים והדוחפים לחזרה למקום לאחר מלחמת ששת הימים. ראו סיכום על דרכו זו אצל הוברמן, 2013, עמ' 30-61.

בשל המורשת החזקה והשורשית נוצר בסיס חשוב ואיתן לצמיחת היישוב לאחר החזרה למקום, ובו מפעלי הנצחה מגוונים שבהם מוזאון המנציח את מורשת המקום, כפי שאין באף אחד מן היישובים סביב ירושלים.²⁵

האתרים המוזאליים האחרים בהתיישבות סביב ירושלים הם מצומצמים בהיקפם, ופעילותם החינוכית-ערכית היא מצומצמת יותר.

אם נסכם את תמונת המצב המוזאלית להתיישבות סביב ירושלים, כפי שהיא נראית בשנת תשע"ה (2015), אפשר לומר שיש פעילויות מצומצמות (להוציא כפר עציון) המשמשות בסיס חשוב לזיכרון מפעל ההתיישבות הציוני סביב ירושלים, שבסופו של דבר היה בסיס להתפתחות היישוב ותפרוסתו עד ימים אלו סביב ירושלים. יש לקוות שאתרי הנצחה המוזאליים הללו יתרחבו ויהפכו אבן שואבת לפעילות חינוכית שתשמש גלעד וזיכרון למתיישבים הראשונים באזור בעת החדשה.

25. בסיבות שאפשר לראות בהן את הזיקה השורשית העמוקה למקום נוכל למנות את הסיום הטרגי של ההתיישבות בהרג עשרות רבות, ובנשים שהיו לאלמנות ובילדים שהיו ליתומים, ששמרו על לכידות לאורך שנים גם עם התפורותם למקומות האחרים ששכנו בהם. פעילות כמה דמויות בני המקום (חנן פורת, יוחנן בן יעקב), שהיו להם מהלכים בקבוצה ומחוץ לה, גרמו לכך שלאחר מלחמת ששת הימים הייתה הנהגה שהובילה חזרה לגוש מבני הגוש. סיבה נוספת לפעילות משמעותית זו היא בלי ספק הימצאות גוף חינוכי-ערכי בדמות בית ספר שדה, שמוביליו ראו כחלק ממורשתם החינוכית להנחיל את מורשת הגוש לבאים בשערם. סיבות אלו ואחרות היו בלי ספק חלק מהעניין שבשלו הצליחה מורשת הגוש לחדור למודעות ולעשייה המוזאלית יותר משהצליחה בנקודות אחרות.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

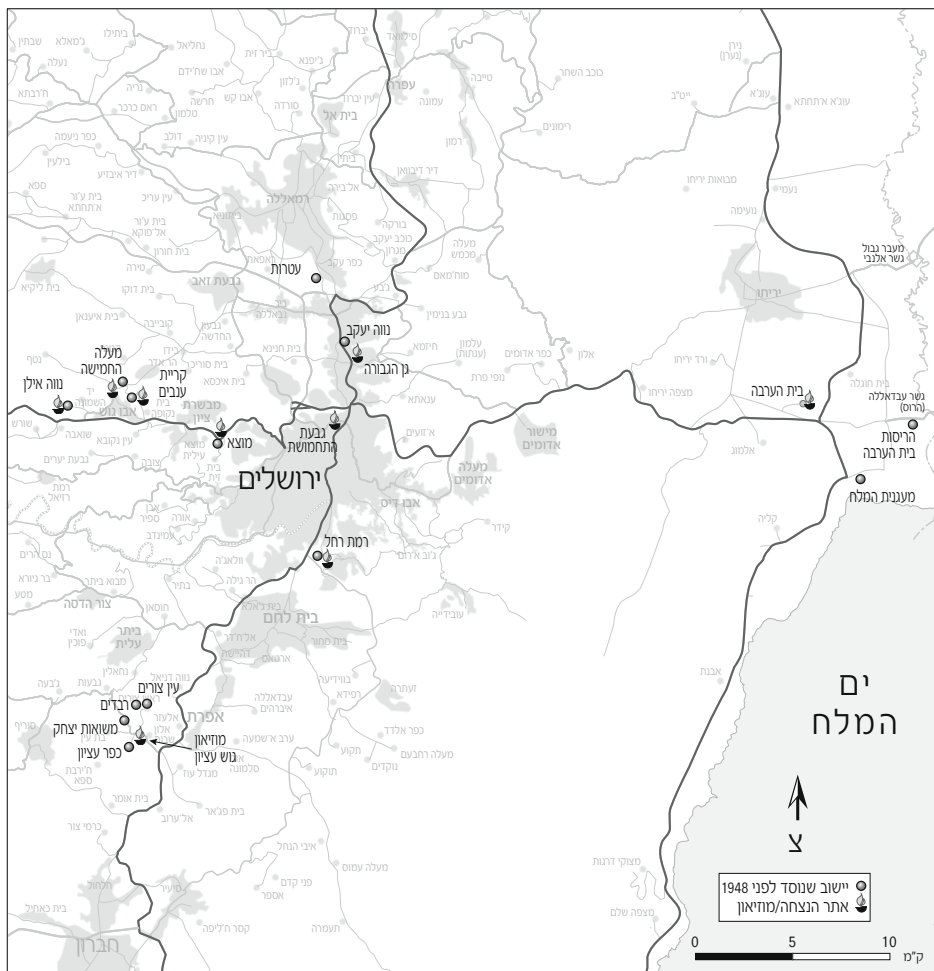
- אהרנסון, תשס"ד ר' אהרנסון, 'מוצא', בתוך: ר' אהרנסון (עורך), **לכונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה**, ירושלים תשס"ד, עמ' 164-177.
- אופז, תשס"ב א' אופז, **ספר החיים: ימנה של קבוצת קרית ענבים תר"ף-תרפ"ט**, ירושלים תשס"ב.
- אנדרטאות תש"ח, תשס"ט היחידה להנצחת החייל, **אנדרטאות תש"ח**, בלא ציון מקום הוצאה, תשס"ט.
- בן בסט, 2008 י' בן בסט, **הר טוב: מושבה מבודדת בהרי יהודה**, ישראל 2008.
- בן חיים, תשנ"ו ר' בן חיים, **במעלה ההר: מעלה החמישה ביובל לעלייתה על הקרקע**, ירושלים תשנ"ו.
- בן יעקב, תשמ"ג י' בן יעקב, **גוש עציון: חמישים שנות מאבק ויצירה**, גוש עציון תשמ"ג.
- בן יוסף ורפפורט, 2008 א' בן יוסף וע' רפפורט, **אתר הנצחה לאומי לשר רחבעם זאבי (גנדי) בנוה אילן: קיבוץ משלט בדרך לירושלים** (טיוטה), נס ציונה אוגוסט 2008.
- ברוזה וברוזה, 1994 מ' ברוזה וצ' ברוזה, **מוצא - סיפור ארץ ישראל**, ירושלים 1994.
- גובר, 1993 א' גובר (עורכת), **חינוך במוזיאונים**, ירושלים 1993.
- גלעדי, תש"ן י' גלעדי, 'מפעלי חברת האשלג, 1930-1948', **עידן** 14 (תש"ן), עמ' 88-103.
- גלעדי, תשנ"ח י' גלעדי, **חיים חדשים לים המלח**, ירושלים תשנ"ח.
- הוברמן, 2013 ח' הוברמן, **חנן פורת: סיפור חיינו**, תל אביב 2013.
- חרובי, תשע"ד ר' חרובי, 'בצל "נס הקוממיות", קו הפרדה לאומי בשולי המאבק לעצמאות', בתוך: ש' אוקון (עורכת), **באר מים חיים: הגשמת "תורה ועבודה" בהתיישבות**, עלומים תשע"ד, עמ' 121-141.
- ילין, 1972 י' ילין, **זכרונות לבן ירושלים**, ירושלים 1972.
- כרמלי ולזר, תשע"ה א' כרמלי ומ' לזר, **מוזיאונים בישראל: סיכום הפעילות השנתית**, קריית אריה תשע"ה.
- ליבליך, תשס"ז ע' ליבליך, **ילדי כפר עציון**, ירושלים תשס"ז.

- לנגוצקי, תשס"ו
 י' לנגוצקי, 'סיפורה של "חברת האשלג הארץ ישראלית"',
מלח הארץ 1 (תשס"ו), עמ' 93-135.
- נאור, תשמ"ו
 מ' נאור (עורך), **גוש עציון מראשיתו עד תש"ח**, ירושלים
 תשמ"ו.
- נאור ורגב, תש"ע
 מ' נאור וע' רגב, **100 מקומות שמורים: מסע באתרי השימור
 של ישראל**, ירושלים תש"ע.
- עזריהו, תשס"ו
 מ' עזריהו, 'מבוא', בתוך: א' שילר, וג' ברקאי (עורכים),
"ובדמם הבוקר יעלה": זיכרון והנצחה בישראל (אריאל
 171-172), ירושלים תשס"ו, עמ' 7-9.
- ענבר ושילר, 1995
 ר' עירון, **חינוך מוזיאוני הכשרה לניצול נבון של המוזיאון,**
 כפר חב"ד תשנ"ד.
- פסטרנק-גודמן, 2014
 נ' פסטרנק-גודמן, **מאלון בודד לאלון שבות - סיפורו של
 עץ סמלי, הבניית 'האלון הבודד' כסמל השיבה לגוש עציון
 אחרי 1967**, עבודה סמינריונית, מכון שכטר ירושלים 2014.
- קורן, תש"ן
 ד' קורן, 'בית הערבה - סיפורו של הקיבוץ 1939-1948', **עידן**
 14 (תש"ן), עמ' 122-134.
- קנוהל, תשס"ט
 רוזנסון ושפנייר, תשע"ה
 ד' קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, ירושלים תשס"ט.
 י' רוזנסון וי' שפנייר, 'שוב נשוב אליו: על קורותיה וסמליותה
 של אנדרטת הראל בגבעת הרדאר', **קתדרה** 153 (תשע"ה),
 עמ' 125-156.
- רוזנסון ושפנייר, 2015
 י' רוזנסון וי' שפנייר, 'כרתו ברית את סלעי ההרים של
 ירושלים... הערות על ההיבט התרבותי של ההתיישבות
 בהר', **מחקרי יהודה ושומרון** כד (2015), עמ' 165-189.
- שילר, תש"ע
 א' שילר, 'המוזיאונים העלומים, לתולדות כוח המגן ולביטחון
 ישראל', **אריאל** 193 (תש"ע), עמ' 6-49.
- שפירא, 2011
 מ' שפירא, **קיבוץ קרית ענבים: סקר אתרים**, המועצה
 לשימור אתרי מורשת בישראל, ירושלים 2011.
- שפנייר, תשס"ח
 י' שפנייר, 'סיור בצפונה של ירושלים ופסגת זאב, בעקבות
 הנצחת עטרות ונווה יעקב', **אריאל** 183-184 (תשס"ח),
 עמ' 110-115.
- שפנייר, תשס"ט
 י' שפנייר, **עורי צפון: ההתיישבות מצפון לירושלים עד
 תש"ח, פרקי יומן, זיכרונות ומחקר**, ירושלים תשס"ט.

ראיונות

- רפפורט, תשע"ד
ראיון עם שרה רפפורט מקיבוץ בית הערבה, כ"ט בכסלו
תשע"ד (2.12.2013).
- פסח־ארבל, תשע"ד
ראיון עם רותי פסח־ארבל, מנהלת המוזאון בבית ילון, ה'
במרחשוון תשע"ד (9.10.2013).

מוזאונים ואתרי הנצחה להתיישבות סביב ירושלים עד תש"ח

נספח א

הצעה למימוש החזון

המוזאון בתצוגה בכפר עציון

בס"ד, י בכסלו תשס"א, 7.12.2000

יוחנן בן־יעקב, כפר־עציון

- הצעה -

קווים מנחים לעיצוב תצוגה

אולם מבקרים - אתר ההנצחה

התצוגה באולם המבקרים תעוצב באופן שהמבקר יקלוט מסר מרוכז המתמצת את עיקר פרשת גוש־עציון, אותו אנו מעוניינים להנחיל.

א. בהתאם לכך מוצע להתמקד בשלוש נקודות מרכזיות, המשתלבות למסכת אחת:

1. ארבע פעמים עלו יהודים לגוש־עציון, מראשית ההתיישבות הציונית. שלוש פעמים הותקפו ע"י שכניהם הערבים והיישוב חרב. ברביעית **שבו הבנים לגבולם**, בשנת תשכ"ז, והקימו מפעל התיישבות גדול ומושרש.

2. אדמת ההר סלעית וטרשית, דלת מים, וחשופה לסערות החורף, הציבה בפני המתיישבים **אתגר חלוצי** קשה ותובעני. עם זאת זכו ליצוק בהוויי חייהם תוכן רוחני־דתי וחברתי עמוק ונשגב.

3. ב"מלחמת־העצמאות" נאלצו לעמוד בקרבות קשים מול אויב אכזר. הוטל עליהם להוות חומה בצורה להגנת ירושלים, משימה שמילאו **במסירות־נפש** עילאית. כדברי דוד בן־גוריון: **"אם קיימת ירושלים עברית, אזי התודה הראשונה של ההיסטוריה היהודית ושל העם כולו נתונה בראש ובראשונה ללוחמי גוש־עציון"**.

מורשת גוש־עציון היא סיפור זיקתו של עם־ישראל לארץ־מולדתו

יש מקום לשקול הצגת מכלול זה בהקבלה למסכת היחסים בין עם־ישראל לארץ־ישראל לאורך הדורות: שלוש פעמים עלינו לארץ, נושלו ממנה, ושבנו ברביעית, אחרי 19 שנות ציפייה (לעומת 1900 שנות ציפייה). תמיד נתקלנו פה באויבים מבקשי נפשנו, מעולם לא מצאנו בארץ־ישראל משאבי טבע מבטיחים חיי עושר ושפע כלכלי.

ב. אפשרות נוספת למקד את התצוגה סביב רעיון מרכזי "קידוש־השם", גוש־עציון כזירה למאבק כפול; יישוב הארץ והגנה עליה:

1. מסירות־נפש של המתיישבים שהיו ללוחמים. מאבק קשה ומפרך על ההתיישבות, מול איתני הטבע, הטרשים, הסופות ומצוקת המים – מאבק למען החיים בארץ.

2. מאבק מלחמתי קשה ונואש על קיום היישוב, מול הערבים שביקשו לעקור את הכול.

ג. התמקדות בשני תחומים אקטואליים, שאינם באים לביטוי בחיזיון "אנשי ההר":

1. השילוב של דתיים וחופשיים ביישובי גוש־עציון מראשיתם.

2. השילוב בין עדות שונות, עולים מקצווי תבל, פליטים מאירופה וילידי הארץ.

נספח ב

החזון של מוזאון בית דוד ילין במוצא

חזון ומטרות

חזון

א. "[סיפור] קורות בנין ירושלים מחוץ לחומותיה למימי בתי מונטיפיורי... והתפתחות הישוב החקלאי למן הנסיונות הקלושים הראשונים במוצא וביריחו" (דברי דויד ילין בספר "זכרונות לבן ירושלים").

ב. בית ילין יהווה בית היסטורי שהוא מקור השראה של "חשיבה מחוץ לחומה" בפרספקטיבה על ההיסטוריה של ירושלים וסביבתה.

ג. שימור הסטוריה של משפחה אחת כמודל לחלוציות, עשייה ופיתוח הארץ.

ד. יצירת אתר אינטימי למבני עניין.

ה. האתר נועד להיות אתר מכוון־מטרה לקהלים המחפשים את המקומות הנסתרים של הארץ.

ו. יצירת אתר ייחודי, מקומי מחד־גיסא, וארצי מאידך־גיסא: אתר לחינוך והנחלה של מורשת.

ז. שילוב ערכים הסטוריים, שימור ועבודה חקלאית, יחד עם רגיעה ונופש בסביבה קסומה של פעם.

ח. הדגשה והנחלה של ערכים שייצגה דמותו של יהושע ילין – איש חזון, מעוף, תעוזה, היוצא מתוך המסורת היהודית.

ט. יצירת "פינה של שקט" בתוך הסביבה הרועשת.

מטרות

א. שמירה על האופי המיוחד של האתר, אשר מאופיין בפשטות ובצניעות.

- ב. מתן דגש ומקום מכובד לעבודת השימור שנעשתה במקום.
- ג. יצירת אתר קוהרנטי בעל מסרים מגובשים, אשר מצוי בו קשר סינרגי בין כל המרכיבים.
- ד. יצירת ביקורים חוזרים על ידי רענון האתר באלמנטים משתנים, כגון תערוכה מתחלפת ו/או אירועים והפעלות. זאת לצורך יצירת אתר מרתק שימשוך קהל לאורך זמן.

תמצית המצב הקיים

- א. בית המשפחה עבר שימור והשמשה לאתר מבקרים.
- ב. לאחרונה נחשף ונחפר בור צלבני בצמוד מזרחית לבית המשפחה. כיום אין אפשרות לקהל מבקרים לרדת לבור.
- ג. במקום מבקרים כיום כ-8111 איש בשנה.
- ד. הביקור כיום כולל הקרנת סרט והדרכה של עובדי האתר. על הקירות ישנה תצוגה לא מתוכננת שנאספה במהלך ארבע השנים האחרונות. לרפת אפשר לרדת במדרגות, אולם אין שם כל תצוגה וטרם הוחלט איזה שימוש לעשות בחלל.
- ה. בית הכנסת שלצד המבנה פעיל ואפשר לבקר בו, אבל אין תיאום מובנה בין שעות פתיחתו ובין שעות פעילות האתר.
- ו. המבנה והשטח סביב האתר מוגדרים כ"שטח חקלאי" בו אסורה בניה כלשהי מלבד מבנים חקלאיים.

ממשק האתר והסביבה

פארק ירושלים

- א. פארק ירושלים הוא האטרקציה המרכזית באזור האתר.
- ב. הפארק הוא פארק מטרופוליני המפותח על ידי ממשלת ישראל, עיריית ירושלים, קק"ל, רשות הטבע והגנים והרשות לפיתוח ירושלים כטבעת ירוקה סביב ירושלים.

הפארק משתרע על כ־15,111 דונם באזור ומורכב מארבעה פארקים – נחל צופים, עמק הארזים, עמק מוצא ועמק רפאים, שבהם מרחבי נוף ושרידי חקלאות עתיקה ומבנים עתיקים.

ג. להלן חלק מתכניות הפיתוח של הפארק:

- שביל אופניים באורך 45 ק"מ המיועד למשפחות ושביל אתגרי נוסף למיטיבי רכיבה.
 - המסלול המתוכנן יעבור במחלף מוצא.
 - שבילי טיולים שיונגשו בחלקם גם לאנשים עם מוגבלויות.
 - שטחי פעילות נופש ופנאי.
 - שטחי מורשת חקלאית – שיקום טרסות ושיקום סדרת מעיינות נקבה.
 - סלילת שבילי יער.
- ד. קהלי היעד של הפארק: בעיקר משפחות בשבתות, חגים וחופשות.

